

Kínos történetek

Jogi történetmesélés és jogszociológia

H. SZILÁGYI ISTVÁN

1. Bevezetés

A tanulmány főcíme némileg meglepő, hiszen először Karel Čapekre gondolhatnánk,¹ holott a következő elemzésben a „jog és irodalom” kánonjában előkelő helyet elfoglaló honfitárs,² Franz Kafka esztétikáját fogjuk játékba hozni.³

Ami a „jogi történetmesélést” (*legal storytelling*) illeti, az a „jog és irodalom” interdiszciplináris kutatási mezejének egyik legvitatottabb területe. Eredetileg az Egyesült Államok politikai és jogi kontextusában formálódó törekvések a jog által meg nem hallgatott történetek „elmesélésével” – vagyis meghallgatásával és közlésével – a különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportoknak, kisebbségeknek igyekezett „hangot adni”.⁴ A jogtudósok azonban kételkednek abban, hogy ezek a hétköznapi, gyakran triviális történetek bármilyen jogilag releváns tartalmat hordoznának,⁵ míg az irodalomároknak az elbeszélések esztétikai értékeivel szemben vannak kétségeik.⁶

¹ Karel ČAPEK: *Kínos történetek* (1921) in Karel ČAPEK: *Kínos történetek* [ford. ZÁDOR András] (Budapest: Európa 1980) 125–241. A cseh „nemzeti ébredés” nemzedékéhez tartozó Čapek hét évvel volt fiatalabb Kafkánál. Hétszer jelölték Nobel-díjra, és egyszer sem nyerte el. Lásd THOMAS ORT: *Art and Life in Modernist Prague: Karel Čapek and His Generation, 1911–1938* (London: Palgrave Macmillan 2013).

² Már amennyiben a prágai zsidó közösséghez tartozó, németül író Kafkát Čapek „honfitársának” tekinthetjük. A kérdés valószínűleg éppen Kafkát izgathatta a legjobban.

³ A szerző köszönettel tartozik Gajdusчек Györgynek és Szilágyi Alfréd Jánosnak a szimpóziumon megtartott előadás, valamint Nagy Tamásnak a jelen tanulmány elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségéért.

⁴ Programadó írásként lásd RICHARD DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others. A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989, 2411–2441. Az irányzat kritikai bemutatásához lásd NAGY Tamás: „Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben” in NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 125–160.

⁵ Amint azt RICHARD POSNER a radikális feminista, Cathrine MacKinnon pornográfiaellenes írásai kapcsán megjegyzi: „Mágnesként vonzza prostituáltak, megerőszkoltak, pornómmodellek és -színésznők szomorú történeteit. Ha mindezek a történetek igazak is (habár mennyi lehet túlzó közülük? tudja ezt MacKinnon?), reprezentativitásuk kérdése központi jelentőségű annak eldöntésében, hogy mi az – ha egyáltalán bármi –, amit a jognak meg kellene próbálnia tenni az elbeszélte szenvedésekkel kapcsolatban.” RICHARD POSNER: *Law and Literature. A Misundertood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1988) 353. Idézi NAGY (4. j.) 137.

⁶ Nagy Tamás – Posnerrel egyetértve – hívja fel a figyelmet arra, hogy az elbeszélte „jogi történetek” gyakran nem rendelkeznek azzal az esztétikai kvalitással, „hogy »katartikus« hatásuk révén képesek legyenek

Dolgozatomban a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata során nemrégiben készített fókuszcsoporthozos interjúk anyagára támaszkodva igyekszem érvelni az említett kételyekkel szemben. Egyrészt megkísérlem megvilágítani a hétköznapi történeteknek a jogi kultúrában elfoglalt kiemelkedő jelentőségű helyzetét, másrészt rámutatni, hogy e nem kanonizált, nem belletrisztikus szövegek irodalmi elemzése nagyon is gyümölcsöző lehet. Különösen itt nálunk, Kafkától délkeletre.

Ennek érdekében először áttekintem a jogi kultúra elméleti fogalmát, s hogy ahhoz miképpen kapcsolódnak azok a jogszociológiai kutatások, amelyek során rögzítésre kerültek a bemutatott hétköznapi történetek. Két interjúalany történetdarabkájának felelevenítését követően a „nagyok”, vagyis az irodalmárok által elbeszélte történetekre térek rá, s persze itt kerül majd terítékre Kafka is. Végezetül azt fogom megvizsgálni, mi az, ami összeköti és mi az, ami megkülönbözteti e hétköznapi és a belletrisztikus történeteket.

2. A jogi kultúra aspektusai és a jogtudatkutatások

A hazai elméleti jogi gondolkodás horizontján az 1990-es években jelent meg a jogi kultúra fogalma, elsősorban az összehasonlító jogtudomány területén,⁷ noha a nemzetközi kutatásokban már jóval korábban mutatkoztak azok a törekvések, amelyek a jogot kulturális jelenséggként igyekeztek értelmezni.⁸ A késedelem oka természetesen a hazai társadalomtudományi gondolkodásra ráerőltetett marxizmus közel fél évszázados hegemóniájában keresendő. Ez a minket közelebről érdeklő, az 1960-as évek közepétől kezdődő jogtudatkutatások vonatkozásában azt jelentette,⁹ hogy – a „szocialista jogtudomány” sajátos fogalomrendszeréhez igazodva – a jogi kultúra helyébe a „társadalmi szintű jogtudat” vagy „társadalmi jogtudat” koncepciója került. Mivel a „szocialista jogtudomány” fogalmai és szemléleti perspektívája többé-kevésbé reflektálatlanul tovább élt a múlt század utolsó évtizedében, ezért azok az ezredfordulót követően is jelen vannak a hazai jogszociológiában.¹⁰ A fogalomhasználat – és a vele járó szemlélet – kritikai vizsgálata csupán az elmúlt évtizedben kezdődött meg,¹¹ párhuzamosan a jog kulturális jelenséggként való felfogása iránti érdeklődés növekedésé-

bizonyos meggyőződéseink felülvizsgálatára és megfelelő következtetések levonására indítani bennünket”. NAGY (4. j.) 136.

⁷ Lásd például Varga Csaba „összehasonlító jogi kultúrák” projektjét. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Osiris 2000).

⁸ Erről lásd FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalmának eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 37–53, <https://goo.gl/TEG8Ri>.

⁹ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4, 5–40, <https://goo.gl/DC7LEb>; GAJDUSCHER György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 55–80, <https://goo.gl/L6PhZZ>.

¹⁰ Tegyük hozzá, hogy a részben marxista (neomarxista) ihletettségtől, a jogszociológiai kutatásokra napjainkig nagy hatással bíró *Critical Legal Studies* mozgalom képviselői szintén napjainkig használják a „jogtudat” (*legal consciousness*) kifejezést a csoport-, osztály- vagy társadalmi szintű „ideológiai” képződményekre (és az egyéni tudati jelenségekre) is.

¹¹ Lásd H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” in PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére* (Debrecen: Egyetemi Kiadó 2011) 324–337; H. SZILÁGYI István: „A jogtudatkutatások elméleti kérdései” *Iustum Aequum Salutare* 2017/1, 15–36, <https://goo.gl/HUxKcQ>.

vel.

A legtriviálisabb érv amellet a megfontolás mellett – melynek azonban messze ható módszertani implikációi vannak –, hogy a „társadalmi jogtudat” helyébe a jogszociológiai vizsgálatok szempontjából világosabb – és éppen ezért operacionalizálhatóbb – „jogi kultúra” fogalmát állítsuk, egyébként az, hogy a „társadalmi jogtudat” egy „kollektív személyiség” létét feltételezi (a marxista „osztálytudat” mintájára), ami viszont az empirikus vizsgálódások szempontjából nem értelmezhető. Lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van, s a számára külsődleges, társadalmilag adott, s többé-kevésbé objektívált formában jelentkező „gondolati”, „eszmei” (érzékileg közvetlenül nem megragadható) jelenségek a kultúra szférájába tartoznak.

A jogi kultúra vizsgálódásaink kiindulópontját jelentő, munkahipotézisnek tekinthető definíciója tehát a következő: a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak összessége. A jogi kultúra közvetlenül kapcsolódik a legitimitás fogalma mentén a politikai kultúrához, és egyébként is éles határok nélkül, szervesen illeszkedik a kultúra egészének szövetébe.

A jogi kultúrán belül el kell választanunk továbbá a „laikus” és a „professzionális” jogi kultúra terrénumát. Ez utóbbi gondolása a jogász hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma –, vagyis a jogi kultúra normatív rétegének „karbantartása”, valamint az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg kidolgozása. Nyilvánvaló, hogy a jogi kultúra egészének formálódása szempontjából az utóbbinak van döntő jelentősége – miként az is, hogy az előbbi, a jog működéséről a laikusokban kialakult kép jelentősen eltérhet a jogászok által „befelé” (a jogászság felé) és „kifelé” (a társadalom egésze felé) sugározni kívánt képtől.

Annak érdekében, hogy a jogi kultúra fogalmát jobban megvilágítsuk, érdemes példaként bemutatnunk a „professzionális jogi kultúra” egy sajátos szeletének, az ügyvédség hivatási önképének egy nemrégiben végzett empirikus kutatás során készített konceptuális elemzését.¹²

Kiindulópontunk tehát, hogy az ügyvédség önképéről folyó beszédet a kultúráról, s azon belül a jogi kultúráról folyó diskurzusba kell helyezni, és ebben a viszonylatban az ügyvédség önképét a – „laikus”, tehát a nem jogász állampolgárok jogi kultúrájától elválasztott vagy azzal szembeállított – „professzionális jogi kultúra” egyik elemeként fogjuk fel. A hivatás önképe azonban maga is szellemi tartalmak, elemek együtteseként értelmezhető: értékek, normák, leíró jellegű kulturális minták, narratívák, szimbólumok és a hivatás képviselőinek magatartásából kiolvasható minták szövevényeként.

Az ügyvédi hivatás önképében megjelenő jellegzetes értékek – szakmai felkészültség (magas szintű jogismeret), igazságérzet, elfogulatlanság, az ügyfél érdekeinek feltétlen tisztelete stb. – egyúttal a jogász hivatás általánosabb értékeihez is tartoznak, és beágyazódnak a politikai kultúra még átfogóbb értékeibe, mint amilyenek a szabadság, az egyenlőség vagy a társadalmi szolidaritás értékei. Az önképnek a társadalmi cselekvések szintjéhez eggyel közelebb eső rétege a hivatás szabályainak a rétege, amelynek egy része „írott”, jogi vagy jogi jellegű szabály, mint esetünkben például az *ügyvédekről*

¹² H. SZILÁGYI István – BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj... Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához” *MTA Law Working Papers* 2017/4, 17, <https://goo.gl/99dSSu>.

szóló 1998. évi XI. törvény vagy az ügyvédi kamarák etikai kódexei. Mindezek mellett természetesen léteznek iratlan szabályai is a hivatásnak – például a kollegiális vagy a laikusokkal való érintkezés „udvariassági” szabályai –, melyek szintén a hivatási önkép részét képezik.

A leíró jellegű kulturális minták elsősorban nem azt mondják meg, hogy mit kell tenniük az adott helyzetben lévő cselekvőknek, hanem kijelölik a cselekvők pozícióját és kompetenciáját – tudósítanak arról, hogy egy adott társadalmi csoportnak mi a helye, cselekvési köre a társadalomban vagy közelebbről a jog világában. Esetünkben például a polgári perrendtartásról szóló törvény pervezetésre vonatkozó szabályai, amelyek címzettjei elsősorban a bírák, egyúttal kijelölik az ügyvédek pozícióját és lehetőségeit a pervitel menetének befolyásolására vonatkozóan.¹³

Az értékeket, az előíró és leíró kulturális minták a fentiekben analitikusan elválasztott rétegeit a narratívák, esetünkben az ügyvédek által ismert és elbeszélte történetek szövik össze, egyúttal megteremtve – Robert Cover megfogalmazásával élve – azt a normatív univerzumot, amelyekben ezek jelentést nyernek.¹⁴ Minden hivatásnak vannak „nagy történetei”, mint például a magyar ügyvédség története, amelyet egyébként a jogtörténet diszciplínája hivatott kidolgozni és az egyetemi képzés során előadni, „elmesélni” a jövőendő ügyvédek számára. E nagy narratívák a hivatás mint korporatív csoport történetének fontosabb fordulópontjai, kiemelkedő alakjai köré fonódnak, és az egész hivatási csoport identitásának alapját képezik. Ezekre a nagy narratívákra függeszkednek a lokális, „városi legendák” és a személyes történetek szövevényei, amelyek ezer szállal kapcsolódnak a kultúra más területeihez.¹⁵

Az önképet kifejező szimbólumok itt megint csak nem a maguk fizikai valóságában értendők – luxusautó, drága karóra, rizsposzoros paróka, talár, „nagyon okos” telefon, csúcsmínőségű laptop stb. –, hanem mint sokjelentésű jelek. A szimbólumok egyszerre képesek jelezni a hivatáshoz való tartozás tényét, s egyúttal komplex érzelmet és tudattartalmakat mozgósítani a kívülállókban. Az ügyvédek esetében fokozott jelentősége van például a státuszsimbólumoknak, amelyek nemcsak a középosztályhoz való tartozást jelzik, hanem egyúttal a sikeresség képzetét is felkeltik az ügyfelekben (mint a luxusautó vagy a márkás karóra),¹⁶ míg más szimbólumok (mint egykor például az ügyvédi táska¹⁷) kifejezetten a hivatáshoz való tartozást jelzik.

Szólunk kell még a hivatás gyakorlóinak viselkedéséből kiolvasható minták ré-

¹³ A normatív (preskriptív) és a leíró (deskriptív) jellegű kulturális minták fogalmáról lásd H. SZILÁGYI István: „Ember, társadalom, kultúra – alapfogalmak” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 26–43.

¹⁴ Vö. NAGY (4. j.) 12.

¹⁵ Így lesz például az amerikai televíziós sorozat főszereplője – a becsületet, az ártatlan védenek igazáért végsőkig küzdő ügyvéd, Petrocelli – után (gúnyosan) elnevezve a cigányok jogait védő egri ügyvéd Putricellinek. Vö. H. SZILÁGYI István: „Nincs kegyelem – senkinek” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 89–112.

¹⁶ Az ügyvédek által státuszsimbólumként birtokolt javak részletes elemzéséhez lásd UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)* (Szeged: Belvedere Meridionale 2016).

¹⁷ „Régen, még egyetemista koromban is, olyan volt az ügyvédi táska, mint az orvostáska, ilyen hosszúságú, és mindenki úgy készítette el a beadványát, hogy ketté volt hajtva az A/4-es papír, ez volt a szokásos méretezés. Ilyenek voltak az aktaborítók is, minden erre volt szabva.” Középkorú vidéki ügyvéddel készített interjú, lásd UTASI (szerk.) (16. j.) 258.

tegeiről, amelyek a tacit (rejtett, hallgatólagos) tudáshoz tartoznak, s amelyeket a hivatásba belépők a kollégák tevékenységének megfigyelésével, „ellessésével” ismernek meg. Ezek a hivatás fortélyai,¹⁸ trükkjei,¹⁹ amelyek csak a gyakorlatban sajátíthatók el, s gyakran jelentősen eltérnek a hivatás manifeszt önképének idealizált értékeitől és szabályaitól.

Fontos látnunk, hogy annak ellenére, hogy a hivatási önkép formálásának alapvető tendenciája az értelmi egységre, belső koherenciára való törekvés, az önkép fent említett elemei és rétegei között mindig támadnak ellentmondások, belső feszültségek. Feltételezhetően minél koherensebb és világosabb az önkép, annál jobban képes biztosítani a hivatás gyakorlói közötti kohéziót, s jelentősen hozzájárulhat a hivatás érdekérvényesítő képességéhez. S fordítva, minél ellentmondásosabb, töredezettebb, homályosabb a professzió önképe, annál kevésbé képes integrálni tagjait, s annál védtelenebb a külső hatásokkal szemben. A szilárd és világos hivatási önképnek a professzió társadalmi helyzete alakulása szempontjából vett szerepe azonban mindig empirikus kérdés: a túlságosan erős korporatív szellem is válhat a társadalmi változásokra való adekvát reagálás akadályává.

Végezetül ki kell emelnünk a hivatás önképe és a laikusok által a hivatásról kialakított kép közötti viszony dinamikus jellegét. A kettő kölcsönösen alakítja egymást, egy olyan játékteret létrehozva, amely nélkülözhetetlen a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodáshoz vagy éppen a változások indukálásához.

Mi az, ami az eddigiekből fontos számunkra a továbblépéshez? Először is, hogy a laikus jogi kultúra szerkezete hasonló a professzionáliséhoz, csupán a normatív-dogmatikai rétege sokkal vékonyabb, és még inkább töredezett, logikai ellentmondásokkal terhes. E két jellemző (vagyis a jogismeret viszonylag alacsony szintje,²⁰ valamint a logikai ellentmondások jelenléte a jogról alkotott laikus nézetekben²¹) fennállását megerősítették a magyar lakosság körében végzett legfrissebb kutatások is. E különbségek azonban fokozati jellegűek – még ha nagyon lényegesek is –, és nem érintik a jogi kultúra e két aspektusának alapvető azonosságát az összetevők, a szerkezet és az elemeket összekötő finomszövet tekintetében. Ebből következik, hogy a laikus jogi kultúra leírása és megértése szempontjából is nagyon fontosak a jogról szóló vagy a joggal kapcsolatos történetek. E narratívák nem csupán a jogi kultúra elemeit – az értékeket, normákat, szimbólumokat és a társadalmi gyakorlatban kikristályosodó cselekvési, gondolkodási mintákat – kapcsolják és rendezik össze, hanem egyúttal a jogi kultúrát is beleszövik a kultúra egészébe.

Az a kutatási program tehát, amelyben az alább következő történetecskéket rögzí-

¹⁸ Mint például az ügyfelekkel vagy a hivatás más csoportjainak tagjaival való hatékony tárgyalás stratégiája. Lásd egy középkori nagyvárosi ügyvédnövel készített interjút UTASI (szerk.) (16. j.) 243.

¹⁹ Mint például a hat példányban készülő szerződés aláírásakor egy-két példány becsúsztatása, amelyeken vételárként a tényleges megállapodásban szereplőnél kisebb összeget tüntetnek fel.

²⁰ A jogismeret vonatkozásában lásd GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1, 11–28; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeret befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro* 2015/2, 71–95, <https://goo.gl/x6Lywg>.

²¹ BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” és „Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon” in HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 141–160, 337–364.

tettük, a magyar lakosság jogtudatának vizsgálatára irányult.²² A négyéves kutatási periódus utolsó szakaszában, 2016 őszén készült négy fókuszcsoporthoz tartozó interjú,²³ amelyek közül kettőt Salgótarjánban, kettőt pedig Budapesten vettek fel. Ez utóbbiak egyikéből vett anyaggal fogunk dolgozni. A szóban forgó interjút egy ablaktalan, tárgyalószé- rű helyiségben, videokamerával rögzítették. A beszélgetés nagyjából másfél órán át tartott, nyolc résztvevővel, akik egy hosszú asztal mellett helyezkedtek el. A kamerának háttal ült az asztalfőn az interjú moderátora. A forgatókönyve a következőképpen festett: a bemutatkozást követően először a tömegközlekedési eszközökön való bliccelésről kérdezte a moderátor az interjúalanyokat, majd arról, hogy mi a véleményük a gyanús eredetű áruk (például kamionról „leesett” vagy vélhetően hamis, esetleg lopott tárgyak) vásárlásáról. Az elmondottak kapcsán aztán a moderátor rákérdezett a gyermekkori élményekre, a szülők példájára, végezetül egy bedőlt barterüzletről (valaki egy jó bicikliért cserébe a szerelőtől az új motorjának karbantartását kéri) kérdezte véleményüket. Kutatócsoportunknak a kutatás e végső szakaszában elég határozott elképzelései voltak arról, hogy nagyjából mire lehet számítani az interjúk eredményeként: semmi jóra.

A Kulcsár Kálmán és Sajó András által az 1970–80-as években vezetett kutatások már egy sajátos tudathasadást észleltek a magyar lakosság jogtudatában, amelynek egyik aspektusát az alábbi maximával fejezték ki: „A jog legyen szigorú, tartassák be mindenkivel, kivéve engem.”²⁴ A rendszerváltást követően Sajó egy tanulmányában a „hipokrita parazitizmus” terminusával jellemezte a magyarok joghoz való viszonyát,²⁵ míg Gajdusчек György a közigazgatási szankcióalkalmazás vizsgálata kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a hatóság kialakult gyakorlatának üzenete: „Aki betartja a jogot, az hülye.”²⁶ E skizofrénia természetes velejárója a nézetek fentebb már említett logikai inkoherenciája, amely figyelemre méltó élességgel jelent meg Berkics Mihály kutatásaiban: a reprezentatív minta válaszadóinak mintegy 73%-a egyszerre értett egyet azzal az állítással, hogy „jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti”, és azzal is, hogy „vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak”.²⁷ Miként azt Gajdusчек György egy áttekintő tanulmányában összefoglalta:

Mindez szinte visszatükrözi az állampolgárok „tudathasadásos jogtudatát”. Nem bíznak az államban és az annak termékeként értelmezett jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szankcionálását, szigorú büntetéseket követelnek, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást vár-

²² A fókuszcsoporthoz tartozó interjúk az OTKA 105552. számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című projekt keretében készültek.

²³ A felvételeket a Königsberg Consulting Szolgáltató és Tanácsadó Kft. készítette 2016. szeptemberében.

²⁴ Vö. FEKETE – H. SZILÁGYI (9. j.)

²⁵ SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” *Közgazdasági Szemle* 2008/7–8, 690–711.

²⁶ GAJDUSЧEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről* (Budapest, KSZK–MKI 2008).

²⁷ Vö. BERKICS (21. j.).

nak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás kultúra közegébe ágyazódik be.²⁸

Várákozásainkban tulajdonképpen nem kellett csatlakoznunk.

3. Niki, Gabi és a többiek

Ismerkedjenek meg most Gabival és Nikivel!

„Gabi vagyok, 37 éves. 12 éve élek Pesten, és éppen a szakmából kifelé, felmondási időmet töltöm. És egyébként masszírozom, túrázok, bringázok. Ennyi.”

„Niki vagyok, 35 éves. Fiammal élek. Hitelebírálóként dolgozok kettő hónapja, de előtte bankszakmában dolgoztam. Szabadidőmben mindent szeretek csinálni. Nagyon széles a skála. Olvasni nagyon szeretek, de kirándulni, koncertre, szórakozni járni, színházba járni. Mindent kipróbálok, amit lehet.”

Két fiatal hölgy könnyű nyári ruhában – szeptember első napjaiban vagyunk –, a moderátorhoz legközelebb, bal kézről ülnek egymás mellett. Azt gondolhatnánk – ha nem tudnánk a kiválasztás véletlenszerűségéről –, hogy barátok. Ahogy a bemutatkozás és a bliccelés témáján túlesve lassanként bemelegszik a társalgás, a moderátor rátér a „leesett áru” kérdésre:

Tételezzük fel, hogy egy ismerősötök nagyon olcsón hozzájut egy új kabáthoz vagy kölnihez vagy mobiltelefonhoz vagy bármihez. És ez olyan olcsó, hogy felmerült bennetek, hogy ez a kabát vagy parfüm leesett a teherautóról, tehát hogy lopott. Mit gondoltok erről? Ez elfogadható? Ez egy példa.

Mire Nikit megrohanják a gyermekkori emlékek:

Mi a ferencvárosi rendezői pályaudvar mellett nőttünk fel. Ez azt jelenti, hogy elég gyakran lepotyogott a mindenféle, és igazából a lakótelepen mindenki vagy a MÁV-nál dolgozott, az egy vasutas lakótelep, vagy valakije ott dolgozott. Nagyon sokszor potyogtak le. Elég jó dolgok is néha. Amikor annak idején hifitornyot, tévét, szabadidőruhát, konkrétan mindent. És nyilván hogy a MÁV-osok is úgy voltak, hogy marha kevés pénzért dolgoznak, minden megállónál valami lepötyögött, de nem is nagyon veszik már egyébként a vasúti áruszállítást is igénybe, nagyon visszaesett. Minden megállónál egy csomó minden lepotyogott, és akkor volt, akinek rendőrségi ügye volt belőle. De igazából miért fizessen az ember valamiért tízen-, húszon- akárhány ezer forintot, amikor, mondjuk, megvehet valamit kettőért? És eredeti vagy jó.

A beszélgetésben egy körrel később a moderátor a társadalmi közeg hatását firtatja: „Szerintetek ismerősök vagy barátok is megvesznek ilyen dolgokat, ezek befolyásolják az embert ebben a döntésben?” A kérdés újra visszadobja Nikit az emlékekbe:

De egyébként ez nálunk tökre így volt, hogy jöttek ilyen műszaki cikkek, konkrétan ott mindenki ezt csinálta. Tehát senkinek eszébe nem jutott, hogy vegyen

²⁸ GAJDUSCHEK György: „A jogtudat és jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 169.

egy hifitornyot a boltban, minek, mikor házhoz hozzák feleannyiért, háromnegyedannyiért. És ez teljesen normális dolog volt. Tehát nem mélyszegénységre kell egyébként gondolni, mert csak autóval jártunk, és tengerpartra jártunk nyaralni. Nem az a nagyon alja népek voltunk. De ott ez volt a normális, a bevett, és mindenki így élt. Hogy ami van, akkor azt onnan, ha van. De nem kellett senkinek hifitorony nyilván. Csak olcsó volt, ott vettük, kész.

És akkor az interjú finisében, mindenén túl, a búcsúzás előtt, mikor a moderátor felteszi a kérdést, hogy kinek mi volt a legérdekesebb a beszélgetésből, Niki egyszerre „előjön” (*coming out*, ahogy a populáris médiában manapság szokás az ilyesfajta megnyilvánulásokat nevezni):

Én most szégyellem magam, mert egy kicsit úgy érzem, hogy mindenki próbál nagyon becsületes lenni. [...] Nem tudom, úgy jött le a beszélgetésből, és én azért szoktam élni az ilyen lehetőségekkel, hívjuk így, tehát akár ügyintézésben. Nagyon sokfelé van kapcsolat, tehát én ezekkel szoktam élni, és ez nekem a világ legtermészetesebb dolga, meg szoktam bliccelni is, ha rá vagyok kényszerülve. Nyilván, ha nem éppen akkor kezdek új munkahelyen, és így tele vagyok pénzzel, akkor megveszem. És én is arra tanítom a gyerekeimet, hogy legyen becsületes, és ő egyébként soha nem bliccel, mert nagyon kocka, szóval szerintem túl merev is ezzel a szabályszerűséggel. De én szerintem egy kicsit ilyen, én annyira nem vagyok becsületes. És mondom, én most szégyellem magam egyébként.

Csupán egy kérdés – mielőtt rátérünk Gabi történetére –, félretéve minden népszerű pszichológiát: vajon Niki valójában mennyire szégyelli magát?

De hallgassuk meg most Gabi történetét, amely sok szempontból a tükörképe a Nikiének. A történet érdekes módon a „végével” kezdődik, egy kamaszkori emlékkal, amely a moderátornak arra kérdésére aktiválódott, hogy „[a]kkor térjünk át a következő témára. A ti gyerekkorotokban előfordult, hogy a környezetetekben valaki vagy ti, bárki elemelt egy kiflit, csokit, zsemlet vagy valami kis dolgot a boltból? Mi történt vele, ha ilyen volt? Elkapták, felelősségre vonták, mi volt ilyenkor?” Mire Gabi:

Naponta ilyen volt, hogy a többiek mind loptak. A kollégium. Mindegy. Mondtam, jó, akkor nekem is kell. Bementem tejért, annyira béna vagyok. Meg egyszerűen nem belülről jött, hanem tartozni valahová, azt csinálni, amit ők, megpróbáltam ellopni egyet, de nyilván elkaptak. Vércikinek éreztem magamat, merthogy én nem akartam valójában, de tök mindegy, mondták, hogy nem kell idejönni többet, hogyha így viselkedik itt az ember. Mondtam, hogy oké, onnantól kicsit átértékeltem ezt „a menj a többiek után” dolgot.

Moderátor: De akkor az volt, hogy megfogott a boltosnéni?

Gabi: Nem volt külsőleg látható nyoma, hogy most ott miről beszélgetünk. Csak megszólított, mondtam, hogy oké, igaz van, visszaadtam, és én kimentem, ő meg arra. Nem volt megalázás a történetben.

Néhány hozzászólást követően azonban a moderátor újabb kérdése („És a ti családoknak milyen – ezt már kérdeztem, csak nem válaszoltatok...”) még tovább lendíti Gabit, aki szinte őszinteségi rohamot kap:

Marha jó kérdés. Én a szüleimet láttam lopni. Tehát mentünk a boltba, kicsi voltam és láttam, hogy valamit eltesz, rém kellemetlenül éreztem magam. Én nem tudom, hogy miért lettem ennyire más, vagy ez hogy működik. Mert egyszerűen láttam magam előtt, hogyha lebuknak, az annyira kurva ciki lesz. Nem buktak le, persze. Csak szerintem én már ebből tanultam, hogy attól kellemetlenül éreztem magam, hogy én ezt látom. Ez nekem nem pálya.

Nézzük csak meg még egyszer a két történetet! Hogyan értsük azt, hogy a két történet egymás tükré? A Nikié a múltban kezdődik s a jelenben végződik: az orgazdaság nem nagy ügy számomra, hiszen olyan körülmények között nőttem fel, amelyek között ez mindennapos volt, s manapság is élek minden észszerű lehetőséggel, sőt a gyermekemet is próbálom ebbe az irányba terelni. Gabié a jelenben kezdődik s a múlt felé halad: becsületes vagyok, mert már kamaszkoromban lebuktam egy jelentéktelen csínyen, mert már akkor is béna voltam. Mert már gyerekkoromban láttam a szüleimet lopni, s már akkor rögzült bennem a félelem a lebukástól.

Niki és a szégyen: nem félek megmondani, hogy nem vagyok becsületes, mert az „életben maradáshoz” a becsületesség nem elég – talpraesettséggel (*street smart*) kell. Valójában nem szégyellem, hogy nem vagyok becsületes, sőt szeretném, ha a gyermekem sem lenne túlságosan az. Gabi és a szégyen: én tulajdonképpen szégyellem, hogy becsületes vagyok, mert becsületesnek lenni bénaság. Valójában én csak azért vagyok becsületes, mert majrézok a lebukástól. Már kölyökkoromban majréztam, amikor láttam, hogy a szüleim lopnak a boltban.

Niki és az őszinteség: persze, nem vagyok őszinte – egyáltalán nem szégyellem magam azért, mert ostoba szabályokat megszegek, ha rá vagyok szorulva, de nehogy már azt gondoljátok rólam, hogy nem tartom fontosnak a becsületet, ti meg játsszátok itt az ártatlan virágszálat! Gabi és az őszinteség: én tényleg félek megsérteni a szabályokat, és ezért tényleg becsületes vagyok, pedig tudom, hogy ez bénaság.

A színlelt szégyen és a félelemtől vezetett elfogadás a becsület – a szabályok (legyenek azok erkölcsi vagy jogi szabályok) önmagukért való követésének erénye – értékének az alárendelését jelenti mindkét esetben. Az előbbiben a képmutatóan szégyelltem (valójában öntudatosan vállalt) „józan számítás”, míg az utóbbiban az őszintén szégyelltem „irracionális félelem” jegyében.

De ha most kiszállunk az akadémiai moralizmus termál-wellness fürdőjéből – amit Richard Posner alighanem erőteljesen helyeselne²⁹ –, és visszatérünk a hazai jogszociológiai kutatások szárazulatára, akkor azt látjuk, hogy a kutatók már az 1970-es évek közepén felfigyeltek Niki és Gabi történeteinek egy másik „közös többszörösére”, a társadalmi környezet, a társadalmi gyakorlat, a „többiek” hatására. Ezt az effektust akkor a kutatók „normalizációnak” keresztelték el – elfeledve vagy szándékosan figyelmen kívül hagyva a római jogból jól ismert *desuetudo* fogalmát –: amikor a társadalmi gya-

²⁹ Richard Posner a megsemmisítő kritikának szánt *Law and Literature. A Misunderstood Relation* című könyve nyomán támadt vitában a „jog és irodalom” táborához tartozó bírálóit „akadémiai moralistáknak” minősítette, akiknek többsége „mellbe vág nagyképűségével, szülkátórkörűségével, cenzúraszerű kritikájával, naivitásával, leereszkedő kegyeskedésével, öntömjenezésével, túlzott bal- és jobboldaliságával, s gyakori politikai szélsőségsége ellenére, sötétlanságával”. Richard A. POSNER: „Az erkölcs- és jogelmélet kérdései” [ford. KONDOROSI Nóra – PAKSY Máté – M. TÓTH Balázs] *Fundamentum*, 2005/4, 6, <https://goo.gl/JEMGNJ>. A Posner-vitára alább még visszatérünk.

korlat normatív hatása (a szokás) leronthatja a jogi szabályok normatív erejét. A csekély súlyú üzemi lopások esetében akkor a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-uk semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét.³⁰

4. Jogi történetmesélés mint irodalom

Ha jogi történetek után kutatunk a hazai viszonyok között, akkor azt látjuk, hogy jogtudományunk eddig nem sok figyelmet szentelt a jogról szóló elbeszéléseknek. Ennek oka nem is annyira a „jog és irodalom” angol–amerikai jogelméletben formálódó irányának kései és töredékes recepciójában keresendő.³¹ A késelem ugyanis nem túl nagy, mindössze két évtizednyi, a töredékesség (és a jogi narratívákkal való tényleges foglalatosság hiánya) mögött azonban egy alapvetőbb, a hazai – és tegyük hozzá: általában a közép-európai – jogi gondolkodást meghatározó szemléletet találunk. Nevezetesen a múlt század első felében megszilárduló jogpozitivizmust,³² amely a jog jelenségvilágában elsősorban a szabályokat, s azon belül is az állam által alkotott és kikényszerített tételes jog szabályait látja. Ez a sajátosan leszűkített perspektíva akadályozta meg például a magyar jogi néprajzi kutatásokat is abban, hogy a jogról szóló hétköznapi történetekkel mint elbeszélésekkel foglalkozzanak, pedig az adatfelvételkor a gyűjtők nyilván az efféle történetek garmadájával találkoztak.³³ Ehelyett inkább a gondosan előre kidolgozott kérdőívek pontjait szem előtt tartva igyekeztek kiszűrni a történetekből a szabályokat és rekonstruálni (bár lehet, hogy a „létrehozni” kifejezés helyénvalóbb lenne) a szokásjog és a népi jogszokások szabályrendszerit.³⁴

Figyelő szemünket tehát a jogtudomány helyett az irodalomra kell vetnünk! Ez még akkor is így van, ha a közelmúlt legnagyobb hatású – a jogászok és a (film)kritikusok körében egyaránt jelentős érdeklődést kiváltó – jogi történetét egy egri ügyvéd, Magyar Elemér közölte. Tekintetbe véve azonban, hogy Magyar Elemér drámát írt Pusoma Dénes büntetőügye iratainak felhasználásával,³⁵ és hogy nem sokkal a drámából készült játékfilm³⁶ bemutatását követően visszavonult az ügyvédi hivatástól, hogy hi-

³⁰ Vö. Sajó András: *Jogtudat, jogismeret* (Budapest: MTA Szociológiai Intézet 1983) 129–330.

³¹ A „jog és irodalom” hazai recepciójáról lásd H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom Magyarországon” in *Collegium Doctorum publikációk* (Miskolc: Bibor 2013). NAGY Tamás: „»S ő levelemre a városunkba jön«, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 115–168.

³² A jogpozitivizmus szemléletének alakulásáról és a jogi gondolkodásunkat meghatározó térnyerésének eszmetörténetéről lásd SZABADFALVI József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a XX. század első felében* (Budapest: Gondolat 2014).

³³ Kivételek azért mindig akadnak. Lásd például LANCZENDORFER Zsuzsanna: „Gyilkosságból népköltészet. Helyi népballadák a jogtörténet szolgálatában” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz* (Budapest: Szent István Társulat 2017) 117–129.

³⁴ BOGNÁR Szabina: *A népi jogélet kutatása Magyarországon* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság 2016).

³⁵ MAGYAR Elemér: *Fekete fehér* (Budapest: BBS-Info Kft. 2005). A történet „jog és irodalom” szempontú feldolgozásához lásd H. SZILÁGYI István: „Nincs kegyelem – senkinek” in FEKETE – H. SZILÁGYI – NAGY (szerk.) (15. j.) 89–112.

³⁶ *Fekete fehér*. A Duna Televízió, a Magyar Mozgóképek Közalapítvány, az Oktatási és Kulturális Minisztérium, az ORTT és a Szociális és Munkaügyi Minisztérium támogatásával készítette a Tivoli-Filmprodukción Kft. 2006. Rendezte: Ragályi Elemér. A 39. Magyar Filmszemlére a művet a *Nincs kegyelem* címmel nevezte be a rendező.

vatásos drámaíróvá válhassék, az ő esete aligha kérdőjelezi meg fenti megállapításunkat.

A magyar irodalom természetesen bővelkedik jogi történetekben Arany János balladáitól kezdve Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza novelláig, amelyeket a „jog és irodalom” iránt érdeklődő kutatók csokorba is szedtek, hogy a jogi *curriculum* szárazságát enyhítsék velük. Ebből a szempontból úttörő jelentőségű Kiss Anna munkássága, akinek a büntetőjog oktatásába segédletként is bevont első kötete címe is sokatmondó: *Bűnbe esett irodalmi hősök*.³⁷ De még inkább az az interaktív iratmintatár, amelyet a büntetőjogi komplex gyakorlatokhoz és a szakvizsgára való felkészülés segítéséhez állított össze népes szerzői közösség munkáját összefogva *Bűntények a könyvtárszobából* címmel.³⁸ Ez a cím különösen telibe találja a magyar jogászság beállítódását, amennyiben jól kifejezi, hogy szívesebben fordulnak jogi történetekért az irodalomhoz, mint az utca egyszzerű emberéhez.

Ez azonban nem feltétlenül csak a magyar jogtudomány művelőire és a magyar irodalomra igaz. Hiszen egyfelől láttuk a *legal storytelling* műfajával szemben az amerikai jogtudományban megfogalmazott kételyeket, másfelől pedig akárcsak a tengeren – vagy az Elbán – túli kollégáink, a hazaiak is hajlamosak a saját nemzeti irodalmukon kívülre tekinteni s a világirodalom kimeríthetetlen tárházából válogatni.³⁹ S ezen a ponton érkeznünk el Franz Kafka életművéhez, amely kulcsfontosságú jelen vizsgálódásaink szempontjából. Egyrészt mivel tematikus csomópontként kapcsolja össze a „jog és irodalom” terén folyó hazai és nemzetközi kutatásokat, másrészt mert a karkai esztétika – reményeink szerint – segít megvilágítani a magyar jogi kultúra bizonyos vonásait.

A hazai „jog és irodalom” kutatások közismerten legjelentősebb „kalkalógusa” Nagy Tamás, aki elemzésében Kafka műveinek három olvasatát azonosítja. Ezek közül kettő szorosan összefügg, egyazon polémiába – a Posner-vitába⁴⁰ – ágyazódik, míg a harmadik csak lazán kapcsolódik e kontextushoz. Robin West vitaindító tézise az,⁴¹ hogy a liberális gazdaságtan és a mikroökómia mögött álló emberkép – a *homo economicus* – túlságosan leegyszerűsítő. Ezért a szabadpiacot, valamint a liberális jogrendet erkölcsileg igazoló szabad választáson alapuló önkéntes beleegyezés természetét túl könnyedén azonosítja az érdekek racionális mérlegelésén alapuló haszonmaximalizálásra törekvés motívumával. West arra használja Kafka elbeszéléseit, hogy megvilágítsa: adott esetben a beleegyezés a „behódolás szabadságából” fakad, ami azonban mind erkölcsileg, mind anyagi értelemben önpusztító eredményre vezet.

³⁷ Kiss Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök* (Budapest: Publicitás–ArtMédia 2009).

³⁸ Kiss Anna (szerk.): *Bűntények a könyvtárszobából* (Budapest: CompLex 2010).

³⁹ A Kiss Anna nevéhez fűződő, fentebb hivatkozott két műben például többek között Ibsen, Shakespeare, Stendhal és Zola művei is terítékre kerülnek.

⁴⁰ Az évekig tartó, személyeskedésektől sem mentes vita bizonyos fordulatainak bemutatását lásd Nagy Tamás: „Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban” és „A Samsa-affér avagy egy leleplezés története” in NAGY (4. j.) 85–123, 163–182. Lásd még FALUSI Márton: „Virágvasárnapi zsákbanfutás: jog, irodalom és politikai filozófia napjainkban” *Hitel* 2007, 79–95; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom* (Szeged: SZTE JÁK Összehasonlító Jogtudomány Intézet 2010) 118–120.

⁴¹ Vö. Robin WEST: „Authority, Autonomy and Choice. The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner” *Harvard Law Review* 1985, 385–428.

Posner célja ellenben nem egyszerűen West Kafka-olvasatának megcáfolása, hanem a művek – s velük együtt általában az irodalom – jogi relevanciájának megkérdőjelezése. Ennek érdekében Posner főként azt hangsúlyozza, hogy a karkai emberkép és életérzés egyszerűen a szerző neurózisának és személyes történeti helyzetének kivételése, így semmi közük sincs a modern amerikai élethez,⁴² ezért *A per* is csupán „egy beteges karkai vicc”.⁴³

A harmadik értelmezés Theodor Ziolkowski nevéhez fűződik,⁴⁴ akit Posner egy lábjegyzet erejéig említ, de valójában figyelmen kívül hagy. Ez nem is csoda, hiszen Ziolkowski – szemben Westtel és Posnerrel, akik inkább Kafka novelláit elemzik, mint például *A fegyencgyarmatot*, *Az ítéletet* vagy *Az éhezőművészt* – *A per* elemzésére összpontosít, és azt tárja fel, hogy a regény olvasható a korabeli osztrák büntetőjog reformja körül kialakult szakmai viták (amelyekben maga Kafka is érdekelt résztvevő volt) összefüggésében. Egész pontosan a fennálló büntetőjogi rezsím abszurd burleszkbe hajló szatirikus ábrázolásaként. Ez az aspektusa a szövegnek pedig teljesen nyilvánvaló volt a kortársak számára, miként ezt Nagy Tamás is hangsúlyozza, felidézve azt az életrajzi anekdotát, „mely szerint amikor Kafka baráti társaságban – melynek tagjai között nem egy jogász is volt, többek között Max Brod például – először felolvasta a regény első fejezetét, időről időre abba kellett hagynia az olvasást, mert a nevetés miatt nem tudta folytatni”.⁴⁵

Az ismertetett három különböző, egymásnak részben ellentmondó olvasat mind-egyikében vannak megfontolásra érdemes elemek. Alighanem igaza van Westnek abban, hogy a Kafka által megragadott „alávetés szabadsága” valóságos lelki tényező, amely igenis érintheti a jog működését. Ziolkowski pedig jól rávilágít arra, hogy a karkai életérzésnek ettől az elvont lélektani mozzanatnál még sokkal közelebbi kapcsolódása van a jogélet valóságához. Azonban nem szabad elvetnünk Posner első pillantásra felszínesnek látszó meglátását sem: lehet, hogy az egész karkai „beteges viccelődés” valamiképpen tényleg a hely és a kor szelleméhez kapcsolódik, amivel nyilván Ziolkowski is egyetértene: nem amerikai és nem modern. Ahhoz azonban, hogy mélyebbre ássunk, itt elkerülhetetlenül meg kell vizsgálnunk Kafka „beteges viccelődésének” természetét, vagyis azt az esztétikai programot, amelyre az egész életmű épül. Ezt pedig leginkább az „abszurd” kategóriájával írhatjuk le.

Ha az abszurd esztétikai hatásmechanizmusára vagyunk kíváncsiak, elég, ha Kafka *Az átváltozás* című novellájára gondolunk példaként. Természetesen képtelenség, hogy valaki arra ébredjen egy reggel, hogy bogárrá változott. De mintha ez a képtelenség – az olvasót kivéve – senkit sem zavarna a történet szereplői közül, beleértve a főszereplőt. Az abszurd azonban nem csupán az értelmi szférában feszülő ellentmondás hatására épít, hiszen akkor az csupán annyi izgalmat keltene az olvasóban, mint egy

⁴² Vö. POSNER (5. j.) 199.

⁴³ POSNER (5. j.) 135.

⁴⁴ Lásd Theodor ZIOLKOWSKI: „Franz Kafka. The Trial” in Theodor ZIOLKOWSKI: *Dimensions of the Modern Novels: German Texts and European Contexts* (Princeton: Princeton University Press 1967) 37–67; Theodor ZIOLKOWSKI: *The Mirror of Justice. Literary Reflections of Legal Crisis* (Princeton: Princeton University Press 1997).

⁴⁵ NAGY (4. j.) 114.

frappánsan megfogalmazott logikai csapda⁴⁶ vagy paradoxon: mi van, ha az ellenállhatatlan erő leküzdhetetlen akadályba ütközik? Az abszurd ellentmondásos érzelmeket is kivált: Az *átváltozás* esetében az olvasó az empátia, a részvét, a szájalom, másfelől az undor, a megvetés és az elutasítás között hánykódik. Az esztétikai hatás középpontjában valójában a tehetetlenség érzésének kiváltása áll. A leírt történetet nem tudjuk megérteni, érzelmileg pedig nem tudunk sem azonosulni a történet szereplőivel, sem pedig elutasítani őket. Amit az olvasó átél, az éppen ennek a tehetetlenségnek az érzése. Nagyon pontosan ragadja meg ezt Páskándi Géza egyik elemzésében, amikor arról ír, hogy az abszurd irodalom hőseiben „a szituációval szemben fegyvertelenül álló, választani, dönteni nem tudó emberek állnak előttünk”.⁴⁷

A tehetetlenség érzése pedig már csak egy lépésre van az „alávetés szabadságától”, az erkölcsi és fizikai megsemmisülésbe való belenyugvástól. Miként ezt Páskándi egy másik írása végén találóan megfogalmazza:

Abszurd tehát az ember számára az, ami véletlenszerűségében hordozza a maga szükségyszerűségét: véletlenszerűségében törvény és szükségyszerű. Az olyan „véletlen”, amely magát a szükségyszerűségek Pantheonjába csempészte, hogy ott igazi istenségként mutassa önmagát. Az abszurd jelenség lényege: a felfogásunkban szükségyszerűnek, törvényszerűnek álcázott véletlen. Ezért az abszurdum prototípusa és forrása: a halál.⁴⁸

Elég egy pillantást vetnünk az irodalomtörténetre, hogy belássuk, Posnernek igaz van abban, hogy a „beteges viccelődés” és az „alávetés szabadsága” valóban nem amerikai találmány. Az abszurd szülőföldje és legfőbb tenyészhelye ugyanis Közép-Európa. Kafka és az őt követő írónemzedékek kiemelkedő alakjai – Rózewicz, Mrozek, Hrabal, Okudzsava – „ezért kacérkodnak az *abszurdal*, ennek a régióknak a viszonyait úgy láttatják, mint élő képtelenséget: végül is itt is emberek élnek, születnek, szeretnek, meghalnak, csak mintha egy elvarázsolt kert lenne, minden a feje tetején áll, és ezt alig veszik észre, akik benne laknak”.⁴⁹

5. Kínos történetek, avagy a hétköznapi élet abszurditása

Ezzel elérkeztünk a bevezetésben jelzett utolsó problémához. Vajon miben hasonlítanak és miben különböznek Kafka írásai a mi kortárs jogi történetecskéinktől? Hasonlóságuk mibenléte a fentiekre tekintettel talán világosabban látható: a bennük lapangó abszurdításban. Az izgalmasabb fele a kérdésnek most már a különbözőségük felfedezése. Ehhez érdemes először szemügyre vennünk a karkai elbeszélések születési körülményeit, vagyis egy pillantást vetnünk a szerző társadalmi pozíciójára.

Középosztálybeli család sarjaként jogot tanult, és tanulmányai befejezését követően élete végéig jogászként dolgozott. Mérsékeltlen radikális – antiklerikális, pacifista –

⁴⁶ Mint a 22-es csapdája Joseph Hellernél.

⁴⁷ PÁSKÁNDI Géza: „Gondolatok az abszurd fogalmáról” *Korunk* 1967/6, 834–839.

⁴⁸ PÁSKÁNDI Géza: „Az »abszurd jelenség« és a halál” *Korunk* 1969/2, 171.

⁴⁹ ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában* (Budapest: T-Twins – Lukács Archívum 1992) 224.

politikai nézeteket vallott, és, igen, voltak problémái a másik nemmel való kapcsolatában (kinek nincsenek?). Miután tüdőbajt diagnosztizáltak nála, komolyan vette betegségét, és igyekezett több időt tölteni jó levegőn. Mindent összevetve normális „polgári” életet élt – már leszámítva, hogy éjszakánként megszállottan írt. A kortársak számára azonban az, hogy ki mit csinál éjszakai magányában, nem tartozott a normalitás megítélésének kritériumai közé.

Miért érdekes ez? Mert nyilvánvaló, hogy – dacára a politikai és nemi identitása bizonytalanságából adódó feszültségeknek s lelki érzékenységének – Kafkának jelentős művészi kreativitásra volt szüksége története megírásához. Ezzel szemben a mai, hétköznapi jogi történeteink elbeszélői saját elbeszéléseik főszereplői. Másként: ami Kafkánál fikció volt, az nálunk valóság. Bővebben: úgy tűnik, hogy Kafka abszurd rémálmai az elmúlt száz esztendő folyamán lassanként valósággá váltak. Mit jelent ez s miként történhetett? Lássunk először egy „irodalmi” példát! Olvassuk csak figyelmesen az alábbi, 1959. november 3-án kelt szöveget!

Örkény István 1953-tól az Írószövetségben tevékenykedő jobboldali írók csoportjához tartozott. 1956 őszén az Írószövetség elnökségének, az Irodalmi Újság szerkesztőbizottságának tagjává választották. E szervezetek ellenforradalmi tevékenységének irányvonalával egyetértett. Helyeselte az 1956. október 23-án megindult mozgalmat, annak támogatására írta meg és olvasta fel a Rádióban: „Fohász Budapestért” című írását s jelentette meg az „Igazság” című lapban. Ugyancsak ő írta a „Szabad Kossuth Rádió” adásai elindítása bevezetőjének hírhedt „Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal” című ellenforradalmi rágalmat. 1956. november 4-e után tevékeny részt vett az Írószövetség „Forradalmi Bizottság”-ában, annak ténykedésével egyetértett. 1956 decemberében Déry Tibor, Képes Géza, Tamási Áron társaságában részt vett Krisna Mennon indiai követ tájékoztatásában. Aktívan tevékenykedett az Írószövetség 1956. december 28-i ülésének, s annak határozatai előkészítésében. Az Írószövetség autonómiájának felfüggesztése után az ellenséges tevékenységet tovább folytatta: ő volt az egyik szervezője az írói sztrájkknak, az Irodalmi Tanács alakulásakor a bojkottálásának. Örkény véleménye, magatartása a legutóbbi időkig nem változott. Az elkövetett hibáival nem volt képes és nem is akart szembenézni, azt elismerni, ezáltal önmagát kizárta a magyar irodalomból. A fentiek alapján Örkény István gépkocsivezetői engedélyének megadását nem javasoljuk.⁵⁰

Ha pedig a „tudomány”, közelebről a fent említett kortárs jogtudat kutatások felől közelítjük meg a problémát, akkor érdemes Gajdusчек György gondolatait felidézni, aki a magyar lakosság jogtudatának, illetve a magyar jogi kultúra formátlanságának és zavarosságának okait firtatva írja:

[...] az értékeknek és meggyőződéseknek ez a kaotikus világa valójában a magyar történelem lenyomata. Lenyomata egyfelől azért, mert évszázadokig idegen, elnyomó hatalmak működtették az államot, ami magyarázza az államtól és jogtól való elidegenedett viszonyt. Másfelől pedig az utóbbi évszázad egymást követő rendszerei legitimitását elsősorban sajátos ideológiájuk adta. Ez az ideológia, amelyet

⁵⁰ „Jelentés Örkény István gépkocsivezetői engedélyéről” *Rubicon* 2004/8–9, 76. Idézi NAGY (4. j.) 183. Nagy Tamás találoán jegyzi meg: ha nem tudnánk, hogy ez egy „valóságos” rendőrségi ügyirat, akkor azt hihetnénk, hogy Örkény egyik egyperces novelláját olvassuk.

pedig – talán az 1990–2010 közötti időszak kivételével – a dominánsan centrális állami-politikai kontroll alatt álló iskolarendszer és média erőteljesen terjesztett, minden esetben az előző rezsim és annak ideológiája éles tagadására épült. Ezek egymásra rétegzett ellentétes értéktartalmak, amelyeket az érintettek valamiféleképpen magukban hordoznak, majd így adják tovább gyermekeiknek, akik azután újabb réteget kapnak még hozzá. Ebben a szélsőségesen szervesen [mert nem egyszerűen – az előzővel kapcsolatban nem állás értelmében vett – diszkontinuitás jellemzi, hanem az előző tagadása] történelmi fejlődésben szinte képtelenség is egy szilárd, egységes, és kifelé nyíltan képviselhető értékrendet kialakítani.⁵¹

Végezetül, ismét az akadémiai moralizmus gyógyító forró vizébe merülve, hadd intsünk búcsút a nyájas olvasónak Bibó István – a múlt század legnagyobb magyar politikai és morálfilozófusa – 1948-ban leírt szavait idézve:

A gonoszság, silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozáns ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, amire társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak. [...] Ha a magyar nemzet valóban egy tisztán jobbágyszellemű, nyájszerű, a felelősség kérdését uraira és megszállóira toló társadalom, akkor nem érdemes felsőségvállalásról beszélnünk, s ha felvetjük, el fogja utasítani. De én nem hiszem, hogy a magyarság a nyájszerűségnek s az elnyomottságnak ezen a mélypontján állott volna s állana.⁵²

⁵¹ GAJDUSCHEK (28. j.) 161.

⁵² BIBÓ István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok II.* (Budapest: Magvető 1986) 660.